

Никончук Н.О. Вплив усної народної творчості на розвиток рефлексії здібностей у молодшому шкільному віці /Науковий часопис імені М.П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки: Зб. наукових праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. – № 12 (37). – С. 137 – 144.

137

Н.О.Никончук (м. Житомир)

ВПЛИВ УСНОЇ НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ НА РОЗВИТОК РЕФЛЕКСІЇ ЗДІБНОСТЕЙ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

Постановка проблеми. Питання реформування системи освіти на різних рівнях, в тому числі і на початковому, є актуальним. З одного боку інтенсивний розвиток суспільства, а з іншого накопичення нових даних про вікові можливості розвитку молодших школярів обумовлюють необхідність внесення змін до організації навчально-виховного процесу. І хоча у цьому напрямку проводиться значна робота, коло труднощів, з якими сьогодні стикаються вчителі та учні, не стає меншим.

Порівняльний аналіз традиційної системи навчання з природними видами діяльності, зокрема ігровою, дозволив виділити деякі недоліки, які суттєво впливають на розвиток дитини у молодшому шкільному віці. Учбова діяльність з одного боку є „обов’язковою”, а з іншого достатньо складною діяльністю для молодших школярів, а це у випадку неуспіху провокує включення захисних механізмів [1]. Навчившись у дошкільному віці кооперуватися з ровесниками для досягнення спільної мети, учні початкових класів з усіма навчальними завданнями залишаються наодинці – вони не в змозі ні отримати допомогу від інших дітей, ні надати її належним чином. Школярі навчаються не разом, а поряд і стають один для одного потенційними конкурентами, що провокує образи, гнів, заздрість [12]. Г.А.Цукерман, Н.Е. Фокіна підкреслюють, що саме учбова діяльність молодших школярів на сьогодні є „єдиною сферою дитячого життя, яка не охоплена ідеєю колективізму” [16; 46]. В учбовій діяльності порушені природні механізми поцінування дитини. Шкільна оцінка не дозволяє здійснювати тонке та диференційоване оцінювання. Окрім того, для багатьох школярів вона із засобу оцінювання навчальних досягнень, стає засобом

оцінювання їх особистості в цілому. Вона визначає статус дитини та ставлення до неї ровесників і дорослих. Школяр не може при потребі компенсувати негативну оцінку у інших видах діяльності, тому з часом вона стає самодостатньою і трохи чи не єдиною метою навчання [11;12]. Дитина не буде прагнути розвивати здібності в тій діяльності, яка є складною, у якій вона не може досягнути успіхів, де її досягнення не поцінуються належним чином [4; 5; 6]. Усі ці особливості учбової діяльності негативно впливають на розвиток особистості у молодшому шкільному віці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У роботах В.В.Давидова, О.К. Дусавицького, Д.Б. Ельконіна, Г.А. Цукерман висвітлюються питання учбової діяльності молодших школярів та окреслюються шляхи оптимізації навчально-виховного процесу у початковій школі [2; 3; 11; 15; 16]. Розвиток рефлексії у молодшому шкільному віці є предметом досліджень В.І.Слободчикова, С.Ю.Степанова, І.М.Семьонова [13; 14]. Дослідники І.Л.Кирилов, В.Т.Кудрявцев, Г.К.Уразалієва вивчають проблему особистісного росту дитини в умовах традиційної і розвивальної системи навчання [4]. Питання ціннісної підтримки особистісного росту на сьогодні розглядається в межах суб'єктно ціннісного підходу, що розробляється О.Л. Музикою [5; 6]. У дослідженнях А.Ю. Вишиної, В.В.Горбунової, І.С.Загурської, Т.М.Майстренко, Н.Ф. Портницької [7] висвітлені окремі аспекти розвитку здібностей особистості у різні вікові періоди, в тому числі і у молодшому шкільному віці. Дослідники розробляють шляхи ціннісної підтримки розвитку здібностей та проводять пошук найбільш оптимальних засобів для її здійснення.

138

Мета статті – проаналізувати вплив усної народної творчості як засобу ціннісної підтримки на розвиток рефлексії здібностей у молодшому шкільному віці.

Виклад основного матеріалу. Одним зі шляхів оптимізації традиційної системи навчання може бути застосування в навчально-виховному процесі

усної народної творчості – приказок та прислів'їв. Протягом століть паремії слугували засобом впливу на ціннісну свідомість дитини. Аналіз особливостей самої усної народної творчості (метафоричність, лаконічність, римованість, специфічна лексика) та особливостей вікового розвитку молодших школярів (міфологічне мислення, некритичне сприймання, легка навіюваність, висока емоційність, перехід від естетичного до етичного осягнення дійсності) свідчить про те, що приказки і прислів'я можуть сприяти розвитку рефлексії та розвитку ціннісної свідомості дітей і сьогодні [8; 10].

В межах суб'єктно-ціннісного підходу ми розробили *програму застосування усної народної творчості для ціннісної підтримки розвитку рефлексії здібностей у молодшому шкільному віці* [9]. Згадана програма побудована для учнів 1-4 класів, що навчаються за традиційною системою навчання. Уся робота, яку вона передбачає, здійснюється в рамках учбової діяльності. Програма включає 165 паремій, згрупованих у 51 групу. Приказки і прислів'я дозволяють як налагодити ситуацію ціннісної підтримки в учбовій діяльності, так і надати таку підтримку.

Ми виділили *три основні напрямки застосування усної народної творчості для розвитку здібностей дітей у молодшому шкільному віці*:

- 1) ціннісна підтримка власне учбової діяльності;
- 2) ціннісна підтримка стратегії співробітництва;
- 3) ціннісна підтримка задоволення потреби у визнанні.

Ціннісна підтримка власне учбової діяльності здійснюється шляхом ціннісної підтримки початку діяльності, ціннісної підтримки завершення діяльності та ціннісної підтримки процесу діяльності.

Приказки і прислів'я, які ми рекомендуємо використовувати на цьому етапі, схвалюють сам факт включення дитини у діяльність, демонструють, яке значення має початок діяльності для її успішного виконання („Почин – дорожчий грошей”, „Добрий початок – половина діла”, „Хто боїться, той не рушить, а хто відважить, той і віз підважить”), підтримують дитину в умовах оволодіння діяльністю, коли проміжні досягнення є низькими і не

задовольняють її („Доки не впрієш, доти не вмієш”, „Не тим капля камінець довбає, що сильна, а тим, що часто падає”, „Аби руки і охота, буде зроблена робота”), орієнтують школяра на успіхи у майбутньому та позитивно оцінюють завершення діяльності („Роби добре всюди – похвалять тебе люди”, „Не той гарний, що гарний, а той, що діло зробив”, „Кінець – ділу вінець”). Таким чином ми наголошуємо на вагомості включення дитини у діяльність та дозволяємо їй почувати себе комфортно незалежно від того, яких результатів вона досягла. Ціннісна підтримка власне учбової діяльності сприяє зниженню рівня тривожності молодших школярів, попереджає включення захисних механізмів, втечу від діяльності тощо.

Ціннісна підтримка стратегії співробітництва здійснюється шляхом ціннісної підтримки спільної діяльності та ціннісної підтримки звернення за допомогою та надання допомоги.

Приказки і прислів'я звертають увагу школярів на переваги об'єднання спільних зусиль („В гурті і комар сила”, „В гурті робити, як з гори бігти”, „Гуртом можна й море загатити”), позитивно оцінюють стратегію звернення за допомогою („Хто не знає, нехай людей попитає”), підкреслюють вплив характеру взаємовідносин

139

на ефективність діяльності („Як дружні сороки, той гуску з'їдять”, „Дружні сороки, орла заклюють”, „Берись дружно – не буде сутужно”). Паремії також дозволяють налагодити ситуацію звернення за допомогою та надання допомоги („Добра порада дорожча від золота”, „Для доброго друга випряжу коня з плуга”, „Гарно допомогти не можемо, а як-небудь помагати не хочемо”). Ціннісна підтримка стратегії співробітництва сприяє формуванню у молодших школярів потреби і вміння працювати разом, а також вміння надавати і отримувати допомогу в учбовій діяльності.

Ціннісна підтримка задоволення потреби у визнанні здійснюється шляхом ціннісної підтримки надання і отримання поцінування та ціннісної підтримки оцінювання власних досягнень.

На цьому етапі приказки і прислів'я не тільки дозволяють дітям звернутися один до одного з проханням поцінувати досягнення чи, навпаки, отримати поцінування („Не той друг, що медом маже, а той, що правду каже”, „Про добру роботу й добре говорити”, „Похвалити не вміємо, а погудити не сміємо”), а й слугують власне засобом поцінування („І коваль, і швець, і на дуді грець”, „Працьовитий як бджілка”, „Робить як мурашка”, „Зробив чисто і гладко, комар носа не підточить”, „В умілого й долото рибу ловить”). Варто підкреслити, що паремії дозволяють поцінувати незначні або часткові досягнення, а також роботу низької якості і зорієнтувати школяра на ситуацією успіху в майбутньому („Хоч не гладко, аби міцно”, „Хоч не скоро, зате здорово”, „Раз не зовсім гаразд, а другий раз лучче”). Приказки і прислів'я визначають і загальні правила процедури поцінування власних досягнень та досягнень оточуючих („Шануй людей, то й тебе пошанують”, „Хвали чуже, своє і без похвалок добре”, „Хвалися не словами, а ділами”, „Не штука ганьбити, штука ліпше зробити”).

Пілотажне дослідження, яке передбачало впровадження програми застосування усної народної творчості для ціннісної підтримки розвитку рефлексії здібностей у молодшому шкільному віці, було проведене на базі ЗОШ № 35 м. Житомира у листопаді-грудні 2005 – 2006 н.р. Участь у дослідженні взяли учні 3 класу. Для дослідження рефлексії здібностей молодших школярів ми використали методику вивчення динамічних механізмів розвитку творчих здібностей, розроблену в рамках проекту „Творчість як засіб особистісного розвитку та гармонізації міжособистісних стосунків” (Державний фонд фундаментальних досліджень Міністерства освіти і науки України; № 07.07.00092) [7].

Результати пілотажного дослідження показали, що усна народна творчість дійсно може слугувати засобом ціннісної підтримки розвитку здібностей у молодшому шкільному віці. Найбільші зміни ми простежили у учнів, які мають низький рівень успішності. Програма з одного боку сприяла розвитку рефлексії у цієї категорії школярів, а з іншого поцінуванню їх зусиль

та навіть невеличких досягнень. Діти відчули себе компетентними та поцінованими. Успішні ж школярі самостійно відшукали шляхи і засоби, які дозволили їм бути поцінованими вчителем та однолітками, і скористалися ними. На момент дослідження потреба у визнанні в таких дітей була уже задоволена принаймні частково, тому введення усної народної творчості у навчально-виховний процес зумовило у розвитку їх рефлексії менші зміни, ніж у учнів з низьким рівнем успішності.

Простежимо зміни, які відбулися у рефлексії діяльнісного, дієво-операційного, референтного та особистісно-ціннісного компонентів здібностей під впливом

140

програми застосування усної народної творчості для ціннісної підтримки розвитку рефлексії здібностей у одного зі школярів, що має низький рівень успішності.

Діяльнісний компонент здібностей. На першому етапі пілотажного дослідження Олексій виділив у себе лише 3 уміння – „писати”, „читати” та „займатися фізкультурою”. Диференціює рівень розвитку кожного уміння. На думку хлопчика, писати він вміє на 7 сходинці із семи (найвищий рівень), читати – на 5 сходинці, а займатися фізкультурою – на 6. Диференціює уміння за рівнем важливості, але при використанні різних процедур пропонує варіанти ротації умінь, що суперечать один одному: на I місці ставить вміння „писати”, на II – „читати”, на III – „займатися фізкультурою”, у іншому випадку за важливістю вміння „писати” знаходиться на 4 сходинці, „читати” – на 7, а „займатися фізкультурою” – на 5. Називає однокласників, які оволоділи згаданими уміннями так як він, гірше за нього та краще за нього. До кола умінь, яких хотів би набути, відносить ті ж самі. Варто звернути увагу, що усі уміння, які назвав школяр, належать до групи шкільних. Хлопчик не зазначив жодного уміння, яке дозволило б виділитися серед оточуючих, хай навіть не в учбовій діяльності, а в якійсь іншій. Ідентичність кола умінь, які школяр має та хотів би мати, невелика їх кількість узагалі, належність до однієї сфери діяльності,

висока оцінка рівня їх розвитку найшвидше свідчать про низький рівень рефлексії діяльнісного компоненту та низький рівень критичності школяра. Оскільки Олексій є невстигаючим школярем, то високий рівень оцінки умінь може бути ознакою психологічного захисту. В цілому отримані дані свідчать про те, що потреба у визнанні в значній мірі є незадоволеною.

Після впровадження програми застосування усної народної творчості для ціннісної підтримки розвитку здібностей школяр виділяє у себе 6 різних умінь – удвічі більше, ніж на попередньому етапі: „українська мова” (далі диференціює – „писати”, „правила розказувати”), „підкреслювати звуковий аналіз слів”, „читати на читанні”, „займатися фізкультурою” та „переказувати”. Рівень розвитку умінь – 6 сходинок („писати”, „читати на читанні”, „переказувати”) та 7 сходинок („правила розказувати”, „підкреслювати звуковий аналіз слів”, „займатися фізкультурою”). Як і на попередньому етапі простежуються суперечності при визначенні рівня важливості умінь: у одному випадку вміння „писати” вважає не дуже важливим і ставить на 6 сходинок, а всі інші вміння на 7, у іншому випадку на I місце ставить вміння „читати на читанні”, на II – „писати”, на III – „правила розказувати”, на IV і V – „підкреслювати звуковий аналіз слів” та „займатися фізкультурою” і на VI – „переказувати”. Зросла кількість умінь, які школяр хотів би мати. Усього їх хлопчик виділив 4: „читати”, „писати”, „підкреслювати звуковий аналіз слів”, „переказувати”. Коло умінь, які досліджуваний має, і коло умінь, які він хотів би мати, знову перегукуються. Усі вміння належать до групи шкільних. Олексій називає однокласників, які володіють зазначеними вміннями так як він, краще за нього та гірше за нього, але на першому етапі він згадав усього 6 школярів, а на другому вже 11. Варто підкреслити, що після впровадження програми ціннісної підтримки розвитку здібностей досліджуваний більш диференційовано оцінює вміння інших дітей. Одного й того ж однокласника він водночас розглядає успішнішим за себе у одній діяльності, але менш успішним у іншій або зазначає, що рівень розвитку вміння у них однаковий. Наприклад, Оля, на думку Олексія, так само, як і він, вміє „читати на читанні” і „переказувати”,

гірше за нього „розказує правила”, але краще за нього „пише” та „робить звуковий аналіз слів”, а на попередньому етапі досліджуваній зазначав, що дівчинка усе за нього вміє робити гірше.

141

Дієво-операційний компонент здібностей. Рівень рефлексії окремих складових уміння дуже низький. Досліджуваній виділяє лише 2-3 компоненти і зазвичай вони повторюються при аналізі різних умінь. Головною складовою є наслідування вчителя та ретельне виконання усіх його вказівок: для того, щоб вміти писати треба „списувати з дошки те, що вчитель написав”, щоб вміти читати – „за вчителькою повторювати слова”, щоб вміти займатися фізкультурою – „за вчителькою повторювати, вправи робити за вчителькою”. Таке явище рідко простежується у школярів з високим рівнем успішності. При повторному дослідженні кількість складових умінь та їх характер не змінився. Натомість відбулися зміни у оцінці рівня їх розвитку. У 11 випадках із 14 досліджуваній говорить про найвищий рівень розвитку окремих дій та операцій, тоді як на першому етапі дослідження так високо школяр оцінив складові уміння лише у одному випадку. Коло осіб, які вміють виконувати окремі дії та операції так як досліджуваній, краще або гірше за нього, майже не змінилося.

Референтний компонент. До кола осіб, які поцінують досягнення Олексія, на першому етапі входило 5 однокласників. Досліджуваній зазначив, що вони нічого не говорили йому про те, як він читає, пише чи займається фізкультурою – школярі просто про це знають. Зазвичай різні досягнення поцінують одні і ті ж діти. Один зі школярів зберігає статус найбільш референтної особи у всіх випадках. На відміну від інших досліджуваних Олексій зовсім не згадав батьків, друзів та вчителя. Кількість осіб, від яких досліджуваній хотів би отримати поцінування, менша – лише 3 однокласники. Варто підкреслити, що коло дітей, які поцінують досягнення школяра, і коло дітей, на яких досліджуваній орієнтувався, коли оцінював рівень розвитку

власних умінь та їх складових (вміє так як я, вміє краще за мене, я вмію краще за нього) є майже ідентичними.

Після впровадження програми застосування усної народної творчості для ціннісної підтримки розвитку здібностей до кола осіб, які поцінують досягнення, хлопчик відніс уже 9 школярів. Як і на попередньому етапі він згадав лише однокласників. Той же школяр, що і раніше, зберігає статус найбільш референтної особи. Коли на першому етапі, на думку досліджуваного, одне уміння поцінували 3 дітей, то на другому етапі – 3-6. Частково зберігається така тенденція, що одні і ті ж люди поцінують різні уміння. Але слід зазначити, що референтні особи не стільки вербально схвалюють досягнення Олексія, скільки, на думку хлопчика, просто знають про те, що він їх має. Вдвічі зросла кількість осіб, від яких Олексій хотів би отримати поцінування – досліджуваний назвав 6 школярів. Варто підкреслити, що на першому етапі до цієї категорії належали діти, які мали середній рівень успішності, а на другому з'явилися школярі і з високим рівнем успішності. Як і у попередньому випадку коло дітей, які поцінують досягнення, та коло дітей, з якими досліджуваний порівнює себе, майже співпадають. Від референтних людей досліджуваний хотів би почути, що те, що він уміє, він робить „добре”, „гарно”, „хороше”.

Особистісно-ціннісний компонент. На першому етапі дослідження Олексій виділив у себе 4 позитивні риси („веселий”, „розумний”, „працьовитий”, „робочий”) та не вказав жодної негативної. Рівень розвитку якостей – 6-7 сходинок. Школяр зазначив, що надалі хотів би мати 4 позитивні (ті ж самі) та хотів би позбутися 2 негативних якостей („поганий”, „не битися”). Про низький рівень рефлексії особистісно-ціннісного компоненту здібностей свідчить те, що досліджуваний у обох випадках назвав ідентичні позитивні якості і відчував значні труднощі, коли

намагався пояснити, що означає та чи інша якість, і як саме вона може допомогти чи завадити. Школяр не виділив у себе жодної негативної якості –

„мені нічого не заважає!”. Частково це можна пояснити орієнтацією досліджуваного на соціальні очікування та дією захисних механізмів, зокрема заперечення.

На другому етапі дослідження Олексій виділив у себе 3 позитивні якості („хороший”, „не б’юся”, „непоганий”) та 1 негативну (б’юся). Психологічний захист тепер спрацьовує лише частково. Хлопчик визнає, що має якості, які йому заважають, але у його відповідях ще простежуються протиріччя. Так він „б’ється” і „не б’ється” водночас, є „непоганим”, але ставить себе не на 7, а на 6 сходинок, оскільки „свариться з сестрою”. Олексій хотів би мати 2 позитивні („хороший”, „не битися”) та хотів би позбутися 2 негативних якостей („не бути поганим”, „не битися”). Як і раніше, якості, які досліджуваний називає як такі, що має, і такі, які хотів би мати чи хотів би позбутися, перегукуються. Привертає увагу те, що конструкти, якими оперує Олексій на другому етапі, є дещо простішими, і їх кількість менша. Частково таке явище можна пояснити тим, що на першому етапі хлопчик керувався не стільки власними ціннісними уявленнями, скільки орієнтувався на соціальні очікування. Зростання рівня рефлексії та рівня критичності змусило досліджуваного від таких конструктів відмовитися. У референтних осіб Олексій переважно виділяє ті ж позитивні і негативні якості, що і в себе („хороший”, „поганий”, „не б’ється”), разом з тим оперує і іншими, найчастіше з яких зустрічаються „слухняний”, „слухається вчительку”, „не бойовий”, „хороший”, „не обзивається”. Конструкти, якими оперує досліджуваний, сміливо можна віднести до групи моральнісних цінностей.

Висновки. Застосування у навчально-виховному процесі усної народної творчості обумовлює в рефлексії здібностей молодших школярів такі позитивні зміни:

- зростає кількість умінь, якими школярі володіють та якими вони хотіли б оволодіти;
- досліджувані більш диференційовано оцінюють уміння інших дітей;

- стає ширшим коло осіб, які поцінують досягнення школярів та від яких вони хотів би отримати поцінування;
- змінюється коло позитивних і негативних якостей, які досліджувані мають або хотіли б мати чи позбутися – відбувається перехід від орієнтації на соціальні очікування до оперування власними ціннісними уявленнями.

Програма ціннісної підтримки розвитку здібностей, на нашу думку, найефективніша у роботі зі школярами, які мають низький рівень успішності, демонструють високу тривожність та неадекватну самооцінку.

Однією з найбільш складних категорій молодших школярів, з якими доводиться працювати вчителям початкових класів, є діти, що проживають на території, яка постраждала від аварії на ЧАЕС. На рівень успішності таких дітей в значній мірі впливає загальний стан здоров'я. Хворобливість, низька працездатність, висока втомлюваність, особливості перебігу пізнавальних процесів обмежують їх можливості мати високі досягнення в учбовій діяльності та бути поцінованими. Впровадження програми ціннісної підтримки розвитку здібностей сприятиме як збереженню психосоматичного здоров'я школярів, так і повноцінному розвитку їх особистості.

143

Література

1. Абрамова Г.С. Нравственный аспект мотивации учебной деятельности подростков //Вопр. психол. – 1985. – № 6. – С. 38 – 45.
2. Давыдов В.В., Слободчиков В.И., Цукерман Г.А. Младший школьник как субъект учебной деятельности //Вопр. психол. – 1992. – № 3 – 4. – С. 14 – 19.
3. Дусаицкий А.К. Развивающее образование: теория и практика. Статьи. – Харьков, 2002 – 146 с.
4. Кудрявцев В.Т., Уразалиева Г.К., Кириллов И.Л. Личностный рост ребенка в дошкольном образовании. М.: Институт дошкольного образования и семейного воспитания РАО, АНО «Центр развивающего образования Владимира Кудрявцева», 2003 // <http://www.tovievich.ru>
5. Музика О.Л. „Три кроки” – програма розвитку здібностей та обдарованості // Гуманізація взаємин вчителя та учнів – необхідна умова особистісно-орієнтованої

- освіти: науково-методичний збірник / За ред. С.Д. Максименка, Г.О. Балла, М.М.Заброцького. – Житомир– Київ, ЖОППО, 2004, – С. 88 – 92.
6. Музика О.Л. Ціннісна підтримка особистісного росту /Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія №12. Психологічні науки: Зб. наукових праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2005. – №6 (30). – Ч.ІІ. – С. 232 – 240.
 7. Науковий звіт про виконання II етапу наукового проекту „Творчість як засіб особистісного росту та гармонізації людських стосунків” (01.01.04 – 31.03.05). Номер проекту 07.07.00092. Договір № Ф7/524.
 8. Никончук Н. Проблема сенситивності періоду дитинства для залучення особистості до усної народної творчості /Тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції „Творчість як засіб особистісного росту та гармонізації людських стосунків”. – Київ - Житомир: Державний фонд фундаментальних досліджень МОН України, 2005. – С. 70 – 71.
 9. Никончук Н.О. До проблеми застосування усної народної творчості для розвитку рефлексії здібностей у молодшому шкільному віці //Тези XXXI науково-практичної міжвузівської конференції, присвяченої Дню університету. – Житомир. – 14-16 березня 2006 року. – С. 281 – 282.
 10. Никончук Н.О. Проблема впливу усної народної творчості на становлення особистості в умовах сучасної культури /Духовна культура особистості в контексті розвитку громадянського суспільства: Науково-методичний збірник /За ред. М.М. Заброцького, І.І. Якушно. – Житомир - Київ, ЖОППО, 2005. – С.69 – 76.
 11. Оценка без от метки / Под ред. Цукерман Г.А. – Москва – Рига.: Педагогический центр „Эксперимент”, 1999 – 133 с.
 12. Психолого-педагогические проблемы обучения и воспитания детей шестилетнего возраста (круглый стол) //Вопр. психол. – 1984. – № 5. – С. 49 – 86.
 13. Слободчиков В.И., Цукерман Г.А. Генезис рефлексивного сознания в младшем школьном возрасте // Вопр. психол. – 1990. – № 3. – С. 25 – 36.
 14. Степанов С.Ю., Семенов И.Н. Психология рефлексии: проблемы и исследования //Вопр. психол. – 1985. – № 3. – С. 31 – 40.
- 144**
15. Цукерман Г.А. Что развивает и чего не развивает учебная деятельность младших школьников? //Вопр. психол. – 1998. – № 5. – С. 68 – 81.
 16. Цукерман Г.А., Фокина Н.Э. Поведение младших школьников ив коллективной учебной работе //Вопр. психол. – 1983. – № 4. – С. 46 – 53.